

مهندسی آینده اجتهاد و کاربرست هوش مصنوعی

در تقنین، توسعه، تضییق و تاسیس احکام شرعی

علی اصغر طاهری

چکیده:

هوش مصنوعی شاخه از علوم کامپیوتری است با نظر به عملکردی شبیه انسان یا فراتر از او و نظر به گسترش و پیشرفت روز افزون این شاخه و حضورش در عرصه های مختلف، دور از ذهن نیست که بزودی جایگزین ادمی با توجه به محدودیت های بشری جهت انجام فعالیت های وی شود. این مقاله مورد توجه قرار دادن نقش اثباتی هوش مصنوعی در فرآیند تجمیع قرائن و استنباط حکم تکلیفی می باشد. به این معنا که هوش مصنوعی به مثابه فقیه و جایگزین مجتهد می تواند نقش تعیین کننده و تسهیل کننده ای در استنباط احکام شرعی فرعی داشته باشد و کشف هرچه دقیق تر و بهتر احکام مسایل مستحدثه را بنماید. و همچنین نقش استقلالی عقل (کشف) در پویایی فقه در کنار کتاب، سنت و اجماع، به عنوان دلیل حکم شرعی قرار گرفته، به کشف قوانین می پردازد، اما نه کاشفی که مطلقاً منفعل باشد، بلکه به تقنین و تأسیس قوانین جدید مرتبط با بخش ثابت تعالیم دین می پردازد. با این توضیحات، در نگاه اول فقها بکارگیری هوش مصنوعی را به عنوان مجتهد جایز نمی دانند اما با استناد به آیات، روایات و شرایط اجتهاد و نیز عنصر زمان و مکان و پویایی فقه شیعی، قول به جواز در هوش مصنوعی را می توان بررسی و اثبات نمود. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی به سوالاتی مانند کاربرد و کاربرست هوش مصنوعی و حکم تکلیفی استفاده از هوش مصنوعی به عنوان فقیه و مجتهد پاسخ داده می شود و دیدگاه ها و ادله مختلف مرتبط با آن مورد مذاقه و بررسی قرار می گیرد.

Abstract

Artificial intelligence is a branch of computer science, considering its function similar to human or beyond him, and considering the increasing development and progress of this branch and its presence in various fields, it is not far from the mind that it will soon replace a human due to human limitations to perform his activities. This article focuses on the evidentiary role of artificial intelligence in the process of gathering evidence and deriving a mandatory verdict. In this sense, artificial intelligence as a jurist and substitute for a mujtahid can play a decisive and facilitating role in the derivation of sub-shari'a rulings and discover the more accurate and better rulings of newly created issues. And also the independent role of reason (discovery) in The dynamics of jurisprudence, placed next to the book, tradition and consensus, as the reason for the ruling of Sharia, deals with the discovery of laws, but not a discovery that is absolutely passive, but deals with the codification and establishment of new laws related to the fixed part of religious teachings. With these explanations, in At first glance, the jurists do not consider the use of artificial intelligence as a mujtahid permissible, but by referring to the verses, traditions and conditions of ijtihad, as well as the element of time and place and the dynamics of Shia jurisprudence, the promise of permissibility in artificial intelligence can be investigated and proven. In this article, with a descriptive-analytical method, questions such as the use and application of artificial

intelligence and the mandate of using artificial intelligence as a jurist and mujtahid are answered, and various viewpoints and evidences related to it are analyzed and examined.

دانشجوی کارشناسی ارشد الهیات، فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه حکیم سبزواری

واژگان کلیدی:

هوش مصنوعی، آینده اجتهاد، استنباط احکام، عقل، پویایی فقه

مقدمه:

هوش مصنوعی شاخه از علوم کامپیوتری است با نظر به عملکردی شبیه انسان یا فراتر از توانایی های او. هوش مصنوعی انواع مختلفی دارد. که بزودی با توجه سرعت پیشرفت علوم شاهد هوش مصنوعی های پیشرفته ای خواهیم بود که قادر به استدلال، منطق و دارای عواطف و احساسات می باشند. این مسأله تمام جامعه بشری را در بر گرفته و مسلمانان نیز از آن مستثنی نخواهند بود و با پیشرفت های فوق العاده سریع ماشین های هوشمند و کاربرد های متنوع آنان در زمینه های گوناگون علمی، صنعتی، اقتصادی، آموزش و... بزودی استفاده از آن به مثابه مجتهد با توجه به محدودیت های آدمی در میان مسلمانان به عنوان یکی از مسایل بحث برانگیز علما و محققین علوم اسلامی خواهد بود. همچنین با توجه به پویایی فقه شیعی در همه اعصار و لزوم

پاسخگویی مسائل مستحدثه و نوظهور جامعه بشری، علی الخصوص مسلمانان و نیز " ضرورت تحول در فقهات و شیوه استنباط فقه با توجه پیشرفت سریع و روزافزون تکنولوژی و علوم در همه عرصه ها در قرن حاضر است و لزوم آینده پژوهی و عقب نیفتادن از چرخه سریع تحولات، علی الخصوص در حوزه فقه در جوامع اسلامی برای پاسخگویی به نیازهای فقهی بشر، جزء مسایل ضروری و لاینفک تحول در اجتهاد و فقهات می باشد. ازینرو عدم تحول، یعنی عدم پرداختن فقه به خود مسأله‌ی فقهات. فقهات، یک شیوه و روش برای استنباط آن چیزی است که ما اسمش را فقه می‌گذاریم. همان چیزی است که تا این درس را نخوانید، یاد نمی‌گیرید که چگونه باید از کتاب و سنت استنباط کرد. فقهات یعنی شیوه‌ی استنباط. خود این هم به پیشرفت احتیاج دارد. این که چیز کاملی نیست؛ بلکه متکامل است. نمی‌شود ادعا کرد که ما امروز دیگر به اوج قله‌ی فقهات رسیده‌ایم و این شیوه، دیگر بهتر از این نخواهد شد. نه؛ از کجا معلوم است....فقهات، در دوره‌های متعددی تکامل پیدا کرده است. انسان، همین‌طور که به تاریخ فقهات نگاه می‌کند، مقاطعی را می‌یابد. البته نظرات، مختلف است. من تصورم این است که زمان «شیخ»، یک مقطع است و زمان «علامه»، مقطع دیگری است. «علامه» می‌گوییم، «محقق» نمی‌گوییم؛ در حالی که قاعدتاً اینها یکی هستند؛ برای این که بحث استدلالی در بساط «علامه» زیادتر است و انسان بیشتر می‌تواند بفهمد که با مسأله چگونه برخورد می‌کرده است. (خامنه‌ای، سید علی / 1374/09/13) "می‌طلبد که بدین مسأله پرداخته شود. لذا نیازمند آن است که برای این مسأله جدید، تحقیق و بررسی علمی لازم صورت گرفته و حکم شارع استنباط و استخراج گردد. با توجه به نبود پژوهش و تحقیقاتی علمی (به جز چند مصاحبه) در این موضوع، نگارنده اقدام به بررسی حکم تکلیفی استفاده از هوش مصنوعی به عنوان فقیه و مجتهد جهت استنباط احکام شرعی فرعی و مسایل مستحدثه مورد نیاز مسلمانان کرده است و لذا ازین حیث این تحقیق حائز اهمیت است. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی به سوالات زیر پاسخ داده می‌شود:

1- هوش مصنوعی و کاربرد های آن چیست؟

2- حکم تکلیفی به کارگیری هوش مصنوعی به عنوان فقیه و مجتهد از منظر فقه و علمای شیعه چیست؟

بیان مسئله

سازماندهی اطلاعات در طول تاریخ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. در هر زمان، بسته به نوع و ماهیت منابع اطلاعاتی، رهیافت های متفاوتی برای سازماندهی اطلاعات در نظر گرفته می شده است. با ورود به عصر دیجیتال و با گسترش روزافزون شبکه جهانی وب، به ویژه وب معنایی، اطلاعات به عنوان ماده اولیه کتابخانه ها و مراکز اطلاع رسانی، ویژگی هایی یافته است که استفاده از استانداردهای سنتی را برای سازماندهی آنها روز به روز کم رنگ تر و ناکارآمدتر می سازد (داورپناه، 1384: ص

84). سازماندهی اطلاعات فقهی نیز از این قاعده مستثنا نیست. انبوهی از اطلاعات فقهی در فضای دیجیتال وجود دارد که روز به روز نیز بر حجم آن افزوده می شود. سامان بخشیدن به این اطلاعات، با بهره گیری از هوش مصنوعی می تواند اقدامی متحولانه در عرصه فقه و فقهات بدنبال داشته باشد.

عصر هوش مصنوعی پنجمین عصر پس از شکار، کشاورزی، صنعت و اطلاعات در طول تاریخ بشری خواهد بود. هوش مصنوعی از سال ۱۹۵۶ به عنوان شاخه جدیدی از دانش در دنیا طرح شده و با توجه به آن که این تکنولوژی عملکردی مشابه انسان و یا حتی فراتر از توانایی های ادمی به عنوان نسخه جایگزین انسان در برخی مشاغل و مناصب مطرح گردیده است. دانشمندان برآنند که سیستم های هوشمندی همانند انسان ارائه دهند که علاوه بر استدلال، منطق، درک و محاسبات؛ دارای عواطف، احساسات و قدرت تشخیص حالات مختلف روحی و روانی و... نیز باشد. با توجه به فراگیر شدن و ورود هوش مصنوعی به متن زندگانی بشر، موضوع از مسایل مبتلا به جامعه اسلامی محسوب شده و با پیشرفت بسیار سریع و خارق العاده این قبیل هوش ها در زمینه های متعدد و کاربردهای مختلف آن همچون صنعت، اقتصاد، آموزش، قانون، پزشکی و .... در کلیه جوامع، کاربرد هوش مصنوعی غیرقابل اجتناب خواهد بود و در آینده ای نزدیک بکارگیری هوش مصنوعی بعنوان مجتهد و مرجع تقلید مسلمانان، دور از ذهن نمی باشد و حتی می توان از این ظرفیت استفاده مثبت و حداکثری جهت پاسخگویی به نیاز های فقهی بهره برد. اگر بخواهیم هوش مصنوعی را با توجه به قابلیت های فراوانش و نیز محدودیت های نوع بشری، به سان فقیهی معرفی کنیم که اطلاعات دقیق و تحلیلی خوب را در زمان بسیار کوتاهی ارایه کرده و فرآیند استنباطش بسیار سریع باشد، شاید بتوان گفت تحولی عظیم در فقه ایجاد خواهد شد. مثلاً؛ در بررسی روایات اگر اطلاعات و خصوصیات مربوط به یک موضوع به صورت فراوان در دسترس باشد و یک شبکه مفاهیمی میان این اطلاعات درست شود از قبیل اسم شهر، مختصات جغرافیائی و شرایط مخصوص به هر شهر در اختیار مجتهد باشد، احتمال برداشت خطا از روایات کاهش پیدا می کند و نیز با لحاظ شدن مباحث تاریخی زمان اهل بیت علیهم السلام این گزاره که تا زمان امام باقر علیه السلام ائمه علیهم السلام اقدام به دریافت خمس نکرده بودند و پس از آن قطعاً آنرا دریافت می کردند مشخص می شود، که تاثیر اینگونه گزاره ها در فرآیند اجتهاد غیرقابل انکار است و گاهی به سادگی می توان به گزاره های درجه دوم و سوم رسید و حتی انتظار داشت هوش مصنوعی این مهم را به عهده بگیرد در حالیکه این گزاره ها به سبب محدود بودن اطلاعات ذهنی انسان، در اکثر موارد صعب الوصول و یا حتی ممتنع است و زمان زیادی را به خود اختصاص می دهد. باید در نظر داشت که می خواهیم هوش مصنوعی را به مثابه فقیهی معرفی کنیم که خود قرار است عملیات استنباط را تا پایان انجام دهد. نظر به پویایی فقه شیعی، دخیل بودن عنصر زمان و مکان در فرایند استنباط و افتاء احکام شرعی، پاسخگویی مسایل جدید غیر مسبوقه و ضرورت تحول در فقهات و شیوه استنباط و نیز آینده پژوهی مسایل مورد نیاز جهان اسلام، لازم است که این مسئله نوظهور مورد مذاقه و استنباط قرار گیرد.

لذا با توجه به نو بودن مسئله و نبود پیشینه ای قابل اعتناء در موضوع بکارگیری هوش مصنوعی به عنوان مجتهد و مرجع تقلید، به "بررسی و استنباط حکم تکلیفی به کارگیری هوش مصنوعی به عنوان مجتهد از دیدگاه مبانی فقهی امامیه" قرار خواهد گرفت. در این مقاله نگارنده سعی بر آن دارد بدین سؤال پاسخ دهد که، با توجه به قدرت خارق العاده هوش مصنوعی در جمع آوری مستندات قطعی و ظنی - با توجه به بانک داده ای که در اختیار او قرار میگیرد- قادر خواهد بود فرآیند استنباط را با درصد خطای بسیار پایین تر و سرعت و دقت بسیار بیشتری به سرانجام برساند، آیا می تواند جایگزین مجتهد جامع الشرایط قرار گرفته و بعنوان مجتهد و مرجع تقلید قرار بگیرد و افتاء نماید؟

1_ هوش مصنوعی

موج دوم انقلاب صنعتی فناوری را به جهتی کاملاً نو سوق داد. ماشین های برقی و مکانیکی عظیم، قطعات متحرک، پیچ و مهره ها همه و همه محیط اطراف را به هیاهو کشانید. این ماشین های جدید نقشی بیش از تقویت نیروی عضلانی انسان را ایفا کردند. تمدن صنعتی به فناوری، اعضای حسی اعطا کرد. ماشین هایی خلق کرد که قادر به شنیدن، لمس کردن آن هم با دقت و صحتی بیش از انسان بودند (تافلر 1368 ص 37). "هوش مصنوعی Artificial intelligence و به اختصار AI، در حقیقت هوش ماشین هاست. دارای رفتارهایی چون استدلال، تصمیم گیری منطقی، تفکر و یادگیری می باشند. فرایند این شبیه سازی بسیار پیچیده است و می توان گفت که این دانش حاصل به کارگیری همزمان علوم و فنونی چون فلسفه، ریاضیات، رایانه، نورولوژی، روانشناسی و بسیاری از علوم دیگر می باشد (آقاجانی، ۱۴۰۰، ص ۱۰-۱۵)". امروزه دانشمندان سعی دارند ماشین های هوشمندی تولید کنند که علاوه بر استدلال و تصمیم گیری منطقی، از احساسات نیز برخوردار باشند. (صالح آبادی، ۱۳۹۸، ص ۴۵). هوش مصنوعی از شاخه های متعددی چون یادگیری ماشین، بینایی، الگوریتم ژنتیک، شبکه های عصبی، سیستم های خبره، رباتیک و بسیاری دیگر تشکیل شده که به اختصار به تعریف برخی پرداخته می شود. برای مثال یادگیری ماشین سیستم هایی با قابلیت یادگیری از داده ها می باشند (آقاجانی، ۱۴۰۰، ص ۱۰). (بینایی ماشین جهت توانمندسازی ماشین و رایانه در راستای تحلیل و درک تصاویر (جعفری، ۱۳۹۵، ص ۹) و پردازش زبان طبیعی، جهت استفاده از رایانه برای پردازش زبان گفتاری و نوشتاری توسعه یافته است (رضوی سالستانی، ۱۳۹۴، ص ۲). شبکه های عصبی که در حقیقت قادر به انجام عملیاتی همانند سیستم های طبیعی عصبی انسان یا حیوانات هستند. رباتیک و الگوریتم ژنتیک نیز از دیگر شاخه های هوش مصنوعی می باشند (سرآبادانی، ۱۳۹۷، ص ۲۰)"

یکی از تعاریف قابل فهم همگان هوش مصنوعی عبارت است از: مطالعه درباره چگونگی توانا ساختن رایانه ها به انجام کارهایی که در حال حاضر، انسان ها آنها را بهتر انجام می دهند. (راسل و نورویگ، ۱۳۸۹: ص ۱۳۸۹) هوش مصنوعی تاکنون در زمینه های مختلف جنگ ها و تسلیحات نظامی (عبدی و صمیمی، ۱۳۸۹، ص ۱۷۷)، تصمیم گیری های پزشکی (صدوقی و شیخ طاهری، ۱۳۹۰، ص ۴۴۰)، بازاریابی، تجارت (صادقی، ۱۳۹۸، ص ۱)، حقوق و قضا (فرج الهی، ۱۳۹۴، ص ۲۰-۳۲)، برقراری امنیت در دنیای حقیقی و فضای مجازی (قیامتین، ۱۳۹۴، ص ۳)، حمل و نقل (برزگر، ۱۳۹۸، ص ۲۰۱)، شرکت ها و کارخانه ها (نظریور و دیگران، ۱۳۹۹، ص ۱۹۸) و استخراج اطلاعات کشاورزی و مدلسازی (مهدیزاده، ۱۳۹۶، ص ۱) ورود پیدا کرده و کاربرد های متنوعی را داشته و دارد.

1-1 انواع هوش مصنوعی

عمده ترین تقسیم بندی که برای هوش مصنوعی وجود دارد عبارت است از هوش مصنوعی باریک (ضعیف)، هوش مصنوعی عمومی (قوی) و هوش مصنوعی فوق العاده هوشمند.

1-1-1 هوش مصنوعی باریک (Narrow AI)

هوش مصنوعی باریک (Narrow AI) یا (ANI) مراحل اولیه هوش مصنوعی هست که در حال حاضر ما در این دوره قرار داریم. هوش مصنوعی باریک تنها قادر به انجام یک وظیفه خاص است و تمام توانایی های یک انسان را ندارد. از محصولات ساخته شده توسط هوش مصنوعی باریک می توان به موتورهای جستجو مانند گوگل، سیستم های پیشنهاد هوشمند فیلم و موسیقی مانند نتفلیکس، اسپاتیفای و خودروهای خودران (Self-driving cars) اشاره کرد. در همه موارد ذکر شده بالا هوش مصنوعی فقط قادر به انجام یک کار خاص است و از آن جهت به آن هوش مصنوعی باریک یا ضعیف گفته می شود. آنچه که در هوش مصنوعی ضعیف اهمیت دارد تنها کارکرد مورد انتظار در یک حیطه تخصصی است و همراه با این کارکرد، حقیقت تفکر انسانی وجود ندارد (مطلبی کربکندی، ۱۳۹۲، ص ۲۰).

2-1-1 هوش مصنوعی عمومی (General AI)

هوش مصنوعی عمومی (General AI) یا (AGI) که به آن هوش مصنوعی قوی (Strong AI) نیز گفته می شود، مرحله بعدی هوش مصنوعی است که هوش مصنوعی تمام توانایی های انسان را بدست خواهد آورد. هوش مصنوعی عمومی همانند انسان دارای فکر، آگاهی، خلاقیت، ادراک، قضاوت و وجدان است و قادر به تفکر و استدلال خواهد بود. در حال حاضر کامپیوترها می توانند سریع تر از ما یک سری از اطلاعات را تجزیه و تحلیل کنند اما مانند ما انسان ها دارای قابلیت هایی مانند خلاقیت، وجدان و امکان تفکر در مورد مسائل انتزاعی نیستند. این ها ویژگی هایی هستند که تعبیه آن در کامپیوترها بسیار دشوار است و ما را در مقام بالاتری نسبت به کامپیوترها قرار می دهد. کامپیوترها تا رسیدن به این مرحله فاصله دارند.

1-3-1 هوش مصنوعی بسیار هوشمند (Superintelligent AI)

هوش مصنوعی بسیار هوشمند (Superintelligent AI) یا (ASI) همان مرحله ای از هوش مصنوعی است که در فیلم های هالیوودی نمایش داده می شود. ربات هایی که بسیار هوشمندتر و قوی تر از انسان ها خواهند بود. از هوش مصنوعی فوق العاده با عنوان هوش مصنوعی خودآگاه نیز یاد می شود. به قدری شبیه مغز انسان تکامل یافته است که خودش آگاهی اش را توسعه داده است و نه تنها قادر به درک احساسات و عواطف خواهد بود، بلکه دارای احساسات، نیازها، باورها و خواسته های بالقوه و مختص به خود نیز می باشد (سازمند، ۱۳۹۷، ص ۱۰). (گرچه که دستیابی به هوش مصنوعی عمومی یا قوی هنوز محقق نشده، لکن پیش بینی میشود که تا ۲۰ سال آینده هوش مصنوعی به دادگاه ها و تصمیمات قضایی ورود پیدا کند (1132-1131.pp, 2018, Sourdin).

2- اجتهاد

اصل اجتهاد، از زمان بعثت پیامبر (ص) در مکه تا هنگام هجرت ایشان به مدینه، منتفی بوده و موضوعیتی نداشته است، زیرا به اعتراف تمام مفسران و دانشمندان و فقیهان اسلامی، آیاتی که در مکه، بر پیامبر خدا نازل شده و تقریباً دو سوم قرآن را در بر می گیرد، بیشتر در باب اصول اعتقادی و پایه های عقیدتی اسلام است؛ مانند: دعوت به توحید، ایمان به خدا، پیامبر، روز قیامت، بهشت و... مسائلی از این دست است که نیازمند به اجتهاد با این مفهوم اصطلاحی خاص نیست. پس از هجرت پیامبر (ص) به مدینه و آماده شدن زمینه مناسب شریعت و پیدایش علل و عوامل تشریع، آیاتی در زمینه احکام الهی و فرایض دینی، بر آن حضرت نازل شد که نزدیک به یک سوم قرآن را تشکیل می دهند و این آیات، بیانگر اصول همه احکام اجتهادی و قوانین و قواعد کلی استنباط شرعی (اعم از عبادات، معاملات، سیاسیات، مسائل قضایی، حکومتی، روابط بین الملل، قوانین حقوقی، کیفری، مدنی،

احوال شخصی و جز اینها) است. بر این مبنا، این اصول و قواعد، از مبادی اجتهاد به شمار می‌روند و هر مجتهدی بر مبنای آنها می‌تواند مسائل فرعی، تازه و پدیده‌های جدید را به آن اصول پایه عودت داده و قواعد کلی آنها را بر مصادیق خارجی منطبق سازد. (ادوار اجتهاد، محمد ابراهیم جناتی، ص 42). همچنین مطرح شدن اصول فقه به معنای یکی از شاخه‌های علوم اسلامی در میان فقهای شیعه به اوایل قرن چهارم هجری و پایان غیبت صغری برمی‌گردد و تا قبل از آن زمان عمل به رای شخصی و ظن را جایز نمی‌دانستند «اجتهاد را باطل دانسته و امامیه، عمل به ظن و رأی و اجتهاد را جایز می‌دانند» (سید مرتضی متوفای ۴۳۶ هجری/ الذریعه) اما از قرن هفتم هجری، کلمه اجتهاد و مجتهد، معنای دیگری به خود گرفته است و به معنای «بذل جهد و تلاش در جهت استنباط احکام شرعی از منابع و دلائل فقه اسلامی» به کار برده شد.

2-1 اجتهاد در لغت

اجتهاد در لغت از ریشه «جَهَد» به فتح جیم، یا از «جُهِد» به ضمّ جیم است: «الجَهْدُ وَ الْجُهِدُ بِمَعْنَى الطَّاقَةِ» یعنی جَهْد و جُهِد به معنای قدرت و توانایی است و «جَهْد» به معنای سختی و رنج و «جُهِد» به معنای طاقت و توانایی است. (لسان العرب، ابن منظور، واژه «جهد»). «الجَهْدُ الطَّاقَةُ» و «الجُهِدُ الوَسْع» و نیز «الْإِجْتِهَادُ أَخْذُ النَّفْسِ بِبَذْلِ الطَّاقَةِ وَ تَحْمِلُ الْمَشَقَّةِ» (المفردات، راغب اصفهانی، واژه جهد).؛ اجتهاد آن است که انسان در انجام کاری نهایت طاقت و توان خویش را به کار گیرد و رنج‌ها و سختی‌ها را تحمل کند. "لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ" (توبه، آیه 79)؛ کسانی راکه [برای انفاق در راه خدا] جز به مقدار [ناچیز] توانایی خود دسترسی ندارند) به همین معنا اشاره دارد، یعنی بیش از توان نمی‌یابند. و در نهج البلاغه نیز به معنای "وَلَا يُؤَدِّي حَقَّهُ الْمُجْتَهِدُونَ" (نهج البلاغه، صبحی صالح خطبه 1)؛ کسانی که با به کار گرفتن نهایت قدرت و توان خویش، نمی‌توانند حقّ پروردگار متعال را ادا کنند.

2-2 اجتهاد در اصطلاح

علمای اصول برای اجتهاد معانی و تعاریف مختلفی ذکر کرده‌اند از جمله: الف) هر گاه کسی در تحصیل و به دست آوردن ظن به حکمی شرعی تمام توان و همه قدرت خویش را به کار گیرد، در این صورت می‌گویند: او اجتهاد کرده و مجتهد است. کفایة الاصول، خراسانی، محمد کاظم، ج 2، ص 422؛ ارشاد الفحول الی تحقیق علم الاصول، همان، ص 250؛ الإحکام فی

اصول الأحكام، همان، ج 4، ص 396. ب) تحصیل حجت بر حکم شرعی (التنقیح فی شرح العروة الوثقی، الخویی، سید ابوالقاسم، به قلم: غروی تبریزی، میرزا علی، ج 1، ص 22. ج) تعریفی که نزد مشهور علمای اصول مورد قبول واقع شده است: «الاجتهاد هو استخراج الحكم الشرعی الفرعی أو الحجة علیه عن أدلتها التفصیلیة» (انوار الاصول، همان، ج 3، ص 599)؛ اجتهاد عبارت است از استخراج و استنباط حکم شرعی فرعی، یا حجتی شرعی بر حکم شرعی فرعی از طریق دلیل های تفصیلی.

مجتهد بر دو قسم می باشد بدین شرح که به کسی که توانایی استخراج پاره ای از احکام فقهی را پیدا کند مجتهد متجزی می گویند. بعضی فقها مانند علامه حلی و شهید اول و شهید دوم به آن قائل هستند بعضی دیگر آن را منع کرده و می گویند مجتهد کسی است که توانایی بر استخراج جمیع احکام داشته باشد. اجتهاد عام، یعنی قدرت استنباط در جمیع احکام فقهی و استخراج آن از روی ادله تفصیلی. (دروس فی علم الاصول، صدر، سید محمدباقر، ص 54 - 58، حلقه اولی). مقصود نگارنده از اجتهاد مورد بحث جهت تبیین علوم پیش نیاز آن، اجتهاد مطلق به مفهوم عام آن است، نه اجتهاد متجزی و نه اجتهاد خاص.

2-3 شرایط اجتهاد و مرجعیت

از دلایل لزوم اجتهاد و تقلید می توان به حدیث " ... فاما من كان من الفقهاء صائناً لنفسه. حافظاً لدينه، مخالفاً على هواه مطيعاً لامر مولاه، فللعوام ان يقلدوه" (وسائل الشیعه، جلد 18، ابواب صفات قاضی، باب 10، حدیث 20) و آیه شریفه "فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ" (نحل، 43) بپرسید از اهل ذکر و علم اگر خودتان به آنها عالم نیستید؛ تمسک کرد. همچنین فقها برای اجتهاد شرایطی چون مرد باشد. / بالغ باشد. / عاقل باشد. / شیعه دوازده امامی باشد. / حلال زاده باشد. / عادل باشد. / بنابر احتیاط واجب حریص به دنیا نباشد. / مجتهد باشد. / از مجتهدان دیگر اعلم باشد. یعنی در فهمیدن حکم خدا از تمام مجتهدین زمان خود استادتر باشد، (توضیح المسائل مراجع، جلد 1، صفحه 15، مساله 2). را قائل شده اند. و نیز راه شناخت «مجتهد» و «اعلم» را سه راه عنوان کرده اند: اول: این که خود انسان اهل علم باشد و بتواند مجتهد و اعلم را بشناسد. دوم: این که دو نفر عادل از اهل علم به او خبر دهند، به شرط این که دو نفر عالم دیگر برخلاف گفته آنها شهادت ندهند. سوم: این که آنچنان در میان اهل علم و محافل علمی مشهور باشد که انسان یقین پیدا کند او اعلم است. (توضیح المسائل مکارم شیرازی/مساله 5)

با توجه به اینکه اسلام در هر زمانی برای تمام مسایل و نیاز های دینی بشر دارای پاسخگو بوده و از پویایی و تحول برخوردار است این مهم تحت عنوان "زمان و مکان" دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند، حاصل می شود، "چنانچه در مورد دروس تحصیل و تحقیق حوزه ها اینجانب (روح الله خمینی) معتقد به فقه سنتی و اجتهاد جواهری هستم و تخلف از آن را جایز نمی دانم اجتهاد به همان سبک صحیح است ولی این بدان معنا نیست که فقه اسلام پویا نیست زمان و مکان هر دو عنصر تعیین کنند در اجتهادند: مسأله ای که در قدیم دارای حکمی بوده است به ظاهر همان مسأله، در روابط حاکم بر سیاست و اجتماع و اقتصاد یک نظام ممکن است حکم جدیدی پیدا کند؛ بدان معنا که، با شناخت دقیق روابط اقتصادی و اجتماعی و سیاسی، همان موضوع اول، که از نظر ظاهر با قدیم فرقی نکرده است، واقعاً موضوع جدیدی شده است که قهراً حکم جدیدی می طلبد، مجتهد باید به مسائل زمان خود احاطه داشته باشد. (صحیفه امام/ جلد 21/ ص 288-290).

2-4 حکم تکلیفی به کارگیری هوش مصنوعی به عنوان فقیه و مجتهد:

اگر اجتهاد در بین نباشد و یا به اجتهاد فقیهان گذشته در احکام موضوعات که متناسب با شرایط و ویژگی های داخلی و خارجی آنها بود بسنده شود، مسائل و موضوعات نوظهور و مستحدثه بی پاسخ خواهد ماند و زندگی دگرگون یافته انسانی در جوامع اسلامی بدور از حاکمیت اسلام قرار خواهد گرفت و برای مسلمانان مشکلاتی به وجود خواهد آمد. از این رو، همان گونه که پدیده ها دگرگونی و استمرار دارند، اجتهاد نیز بر اساس مبانی می بایست پویا بوده و استمرار داشته باشد. در زمان حاضر اجتهاد پویا که با تحول زمان و مکان و احوال و عرف بر اساس منابع معتبر شرعی تحول می پذیرد، تکیه گاهی محکم و جوابگوی فقه به نیازهای بشری در همه زمینه ها می باشد. "وَالْعَالَمُ بِزَمَانِهِ لَا تَهْجُمُ عَلَيْهِ الْوَابِسُ" و کسی که به اوضاع زمانش آگاه باشد شبهات بر او هجوم نیارد (امام صادق علیه السلام/ الکافی، ثقة الاسلام کلینی ج 1 ص 26؛ تحف العقول، حسن بن شعبه حرانی، ص 356؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 68 ص 307). "علینا لقاء الاصول و علیکم بالتفریع": بر ماست که اصول را به شما برسانیم، و وظیفه شماست که فروع تازه را به اصول پایه بازگردانید. (امام صادق/ حر عاملی، 18/ ص 41) و نیز ایه "ما یرید الله لیجعل علیکم من حرج و لکن یرید لیطهرکم" ...؛ خداوند نمی خواهد شما را در تنگنا و سختی قرار دهد؛ لکن می خواهد شما را مطهر کند. (مائده/ 6)

از آنجا که با ظهور هوش مصنوعی، بسیاری از حرفه ها و مشاغل از بین می رود؛ یکی از مهم ترین این مشاغل، شغل اجتهاد در ادیان و مذاهب مختلف است. هر چند که دور از ذهن نیست فقهای سنتی، در مقابل این رقیب قدرتمند خود، تقلا نمایند؛ و پیشاپیش، دست و پای او را بسته و محدودش سازند تا او نتواند جایگاه ایشان را تقلیل یا تصاحب نماید. یکی از کاستی های مجتهد در عصر حاضر و آینده، مسئله محدودیت فردی آدمی است در فهم و شناخت و دسترسی به موضوعات مبتلا به و جدید

است. این مشکل در حال حاضر که کاربران از طریق فضای دیجیتالی به اطلاعات دسترسی می یابند (امیری، 1392: ص 4) دوچندان است. دسترسی به اطلاعات با ویژگی های نظام وارگی، آسانی، سرعت، دقت، جامعیت و مانعیت نیاز جامعه بشری می باشد. با توجه به این مطلب هوش مصنوعی که بتواند این نیاز بشر را برطرف کند، مشهود است.

امروزه دو مکتب قم و نجف به عنوان دو مدل فرآیند استنباط احکام می باشد و تفاوت هایی میان این دو مکتب وجود دارد که در نتیجه در عملیات استنباط و نوع دیدگاه فقیه، تاثیر بسزایی دارد. نگاه دیدگاه نجف، اصول محور بوده و قابلیت الگوریتمی کردن آن بالا است، در مقابل دیدگاه قم به دلیل نگاه تحلیلی تر به مسائل، کمتر قابلیت به فرمول درآوردن دارد لذا بکارگرفتن هوش مصنوعی در فرآیند استنباط، بیشتر با دیدگاه فقه نجف سازگاری دارد. با توجه به دو عنصر زمان و مکان که نقش تعیین کننده ای در اجتهاد دارند و نیز نگاه الگوریتمی فقه نجف؛ می توان پایه و بستر خوبی برای شکل گیری هوش مصنوعی مجتهد قرار گیرد. علامه مظفر فکر را عملیاتی در ذهن می داند که از معلومات حاصله برای به دست آوردن مطلوب خودش یعنی علم به مجهول استفاده می کند. "علم أصول الفقه هو علم يبحث فيه عن قواعد تقع نتائجها في طريق استنباط الحكم الشرعي" (اصول الفقه، مظفر، ص 20) با این تعریف می توان معلوماتی که در ذهن حاضر است (مسایل فقهی) را در هوش مصنوعی بارگزاری کرده تا مجهولات را بررسی کرده و جواب را کشف کند. یعنی اینکه (هوش مصنوعی) به عنوان فقیه، ایجاد شود که منابع و روش های استنباط حکم را بشناسد و با طرح هر سوالی نخست سؤال را بفهمد سپس از آن در مسیر درک و استنباط حکم با توجه به مبانی خاص فقه، نظرفقهی و حکم لازم را ارائه کند. لذا ایجاد هوش مصنوعی فقهی در صورتی میسر است که فلسفه فقه تدوین شود که در صورت تدوین، مهم ترین فایده اش سازگاری بین فقه و اصول خواهد بود.

هوش مصنوعی به عنوان سیستم تصمیم گیرنده که جانشین فقیه شده و همانند فقیه به استنباط حکم می پردازد. این قسم دوم، مراد و مقصود ما می باشد نه سیستمی که به عنوان مشاور و ابزار در خدمت فقیه قرار گیرد و کمک و مشورت های لازم خصوص مسئله درخواستی به فقیه ارائه دهد. ضرورت و کاربرد هوش مصنوعی با توجه به محدودیت آدمی و موارد فوق الذکر بشرح ذیل، واضح و مبرهن است.

1- بالابردن سرعت و دقت در استنباط حکم؛ 2- رفع اشتباهات ناشی از بی توجهی به مبانی؛ 3- تبیین تهافت بین فتاوی فقیه از نظر مبانی؛ 4- سهولت پیگیری ریشه اختلاف فقه؛ 5- نظام مندکردن فرایند فقاها و اجتهاد؛ 6- سهولت تغییر فتاوا پس از تغییر مبنا؛ 7- ابزار کمکی برای یادگیری و امتحان گرفتن از مدعیان اجتهاد.

هوش مصنوعی می تواند در تمامی موارد افتا، تمام مبانی را در کمترین زمان ممکن حاضر کند و دانش موجود خود را به نمایش گذارد و اقدام به صدور فتوا کند. سیستمی که می تواند فروع را بشناسد و فروع جدیدی را که شاید به ذهن فقها نرسیده است، را استخراج کند. هدف نهایی هوش مصنوعی؛ فقهی است که تمامی مبانی پیدا و ناپیدای اجتهاد در آن پیدا باشد.

5-2 نکات مدنظر در استفاده از هوش مصنوعی در فرآیند اجتهاد:

- 1- هوش مصنوعی می تواند زوایای بسیار مهمی از اجتهاد -که برخی از آن شگفت انگیز هم هست- را باز کند.
- 2- هوش مصنوعی در صورت دقت در به کارگیری (سیستم و...) می تواند ادبیات و اصطلاحات فقهی بسیاری را ارتقا بخشد یا اصطلاحات جدیدی بیفزاید.
- 3- اصالت فقه حفظ شود و منطق حقوق به آن اضافه شود (به این معنا با هم تلفیق شوند). مرحوم شهید صدر (ره) به دنبال این بود که لباس حقوق را بر تن فقه بپوشاند، بدون اینکه به اصالت فقه خدشه وارد شود و از رجوع به مصادر فقه اندکی کاسته شود. درعین اینکه فقه اصالت و مصادر خود را دارد، این فقه بتواند موضوعات حوزه حقوق را درنوردد.
- 4- جستجوی تاریخی و مطالعه تاریخی که برای فقیه دقیق اندیش مانند شهید صدر و امام خمینی که به دنبال استفاده از تاریخ برای یافتن فقه و دقت در آن بودند، لازم است؛ و این بررسی و داده کاوی با استفاده از هوش مصنوعی بسیار آسان شده است. هوش مصنوعی توانایی بالایی دارد برای اینکه به سمت این تاریخ مهار نشده و پر از معلومات برود و از گوشه و کنار انبوه اطلاعات، به بررسی موضوعی تاریخی بپردازد.

2-6 کاربردهای هوش مصنوعی در فرایند کلی اجتهاد حکم شرعی

* جمع آوری اطلاعات در زمینه اخبار، تعیین وثاقت یا سایر ویژگی های راوی به صورت درصدی بر مبنای آرای رجالیان، امکان اعتبارسنجی احادیث به صورت درصدی، بر اساس میزان قوت سند یا قراین مؤید آن و رتبه بندی آنها؛ ایجاد تمایز میان روایات نقل به معنا و نقل به لفظ؛ تشکیل خانواده های حدیثی در موضوعات و مسائل گوناگون.

* در زمینه اقوال، خلاصه سازی متون و تفصیل استدلالات کتب فقهی؛ کشف صحت انتساب آرا به وسیله تطبیق رأی با مؤلفه های فکری فرد یا تشخیص صحت انتساب کتب گوناگون فقهی به صاحبان شان؛ امکان مقایسه و دسته بندی کلی اقوال گوناگون فقها در یک مسئله؛ امکان بیان سیر تاریخی اقوال فقها در هر مسئله فقهی به صورت یکجا و منظم.

* در زمینه ادله، امکان بیان دلایل گوناگون یک دلیل و موارد صحت تمسک به آن دلایل در مسائل گوناگون؛ امکان تجمیع ادله گوناگون در هر مسئله فقهی

* تحلیل اطلاعات، تفسیر روایات، ناظر بر شرایط تاریخی زمان صدور آنها؛ قرینه یابی گسترده و سریع هوش مصنوعی در فهم ظهورات الفاظ؛ امکان تحلیل موضوعات، احکام و نتیجه گیری، بر اساس مؤلفه های مکاتب و مدارس گوناگون اجتهادی؛ نتیجه گیری چند حکم متفاوت برای یک موضوع، بر اساس حالات و شرایط گوناگون آن موضوع؛ بیان یک مسئله فقهی یا اصولی با روش ها و طرح های گوناگون و زوایای ورود و خروج متعدد به بحث؛ نقش مؤثر هوش مصنوعی در کشف مقاصد الشریعه؛ نقش آفرینی در کشف مرجحات باب تزاحم و تعارض؛ امکان بیان شهرت محقق در یک مسئله با ضریب و درصد عددی فتاوی مشهور؛ امکان بیان تحقق اجماع در یک مسئله با بیان درصد کاربرد واژه های مفید معنای اجماع؛ قدرت و دقت هوش مصنوعی در کشف اجماعات مرکب در مسائل.

بررسی تطبیقی شرایط مجتهد در فقه امامیه با هوش مصنوعی:

بلوغ:

فقها اجماع به اعتبار شرط بلوغ در مجتهد دارند، شهید اول با الفاظی چون علم، عقل و کمال، مقصود خود را از بلوغ بیان نموده است (شهید ثانی، ۱۴۱۰ ج ۳، ص ۶۷). همچنین اجتهاد در حقیقت نوعی تکلیف شرعی کفایی است و کسی که هنوز به بلوغ نرسیده نمیتواند مخاطب اوامر و نواهی شرع قرار گیرد؛ لذا فقیه باید شرایط عمومی تکلیف

را داشته باشند ولی هوش مصنوعی فاقد آن شرایط است نمی تواند منصب اجتهاد را برعهده بگیرد. باتوجه به نقش و جایگاه ویژه هوش مصنوعی پیشرفته در آینده نزدیک؛ و نیز نقش عنصر زمان در اجتهاد و افتا، می شود قایل به عدم اعتبار این شرط در مورد هوش مصنوعی مجتهد شد.

عقل:

ذات اجتهاد نیازمند درک صحیح مسائل و تطبیق آنها با احکام می باشد. هوش مصنوعی پیشرفته باتوجه به مطالب و قابلیت هایی که در ابتدای این نوشتار گفته شده است به طریق اولی دارای قوه عاقله بوده و هیچ شک و شبهه ای منطقی نمی توان بر او در این موضوع وارد کرد مگر اینکه تعریف جدیدی از عقل ارائه شود. همچنین ذات اجتهاد نیازمند هوشمندی و استنباط و تطبیق مسایل نوظهور و مستحدثه با احکام و قوانین است که لازمه آن بهره مندی از عقل سلیم می باشد هوش مصنوعی در حد انسان یا فراتر از آن، کمال مورد نظر شارع فراهم می گردد.

اسلام (ایمان) و عدالت:

آنچه که غایت معنای ایمان و اسلام آوردن و تسلیم بودن نسبت به احکام الهی از روی عقل و اختیار است و نیز فاسق شایسته تصدی چنین مقامی نیست. گفته شده کسی که از گناهان کبیره اجتناب ورزد و بر انجام گناهان صغیره اصرار نورزد عادل است و در تعریف ی علامه حلی برای ماهیت عدالت، این امر باید در فرد به صورت یک وصف درونی و نفسانی درآمده باشد (انصاری، ۱۴۱۴ ص ۶) این شرایط و صفات نسبتی با (انسان بودن) دارند و چون هوش مصنوعی، انسان نیست، نسبت این صفات برای وی بی معنی و مهمل است همانطور که توقع صفت خنده برای سنگ خنده دار است. همچنین عدالت را با توجه به ملاحظه ی جهات روحی، شرایط زمانی و مکانی و حتی حالت اضطراب و غیره داده ها و مبانی که دارد؛ به نحو دقیق تری می تواند ارائه کند. تدوین و تجمیع دادهای مورد نظر از قبیل معارف و آموزه های اسلامی و علوم قرآنی، سنت و نیز قدرت تعقل، تفکر، درک و فصل خصومت به صورت عادلانه، به کارگیری آن به عنوان مجتهد را امری مشروع و دست یافتنی می نماید. و نیز پیش بینی می شود که تا پنجاه سال آینده دستگاه هایی که از هوش مصنوعی بهره می برند قادر خواهند بود علائم جسمی و روانی عدم صداقت طرفین دعوا را در دادگاه ها با دقت بالای ۹۹ درصد تشخیص دهند. این دستگاه ها با کمک دوربین هایی که الگوهای گفتاری نامنظم، افزایش غیرمعمول دمای بدن و حرکات دست و چشم را ضبط و شناسایی می کنند به تخمین درصد صداقت یا عدم صداقت شاهد یا متهم می پردازند. باتوجه به اینکه هوش مصنوعی از سیستم های خبره توانمندی که با توانایی های درک،

تصمیم گیری و انتخاب انسانی در تشابه اند بهره مند خواهد بود. فرایند تفکر و اجتهاد در این ماشین ها مشابه سازی می گردد و می تواند به استنباط و اجتهاد بپردازد.

ذکوریت و طهارت مولد:

اعتبار شرط ذکوریت، طهارت مولد و حریت مورد اختلاف است. مستند قطعی دراین باره وجود ندارد و در امر اجتهاد هوش مصنوعی بی معنا و فاقد اعتبار می باشد باتوجه به این که بحث جنسیت در رابطه با هوش مصنوعی، منتفی است تطبیق این صفت بر هوش مصنوعی بی معنی و مهمل است وبدون اثرمی باشد.

اجتهاد:

با توجه به تعریف مورد اتفاق اجتهاد در لسان فقها که عبارت است از استخراج و استنباط حکم شرعی فرعی، یا حجتی شرعی بر حکم شرعی فرعی از طریق دلیل های تفصیلی؛ این مهم نیز به طریق اولی توسط هوش مصنوعی انجام می شود. در صورت ورود دادها و اطلاعات مرتبط با اسلام، ایمان و اجتهاد، هوش مصنوعی عمومی با تکیه بر این داده ها می تواند همچون فقیه جامع الشرایط بر اساس آن داده ها استنباط و اجتهاد نماید در حقیقت اصل وجود هوش مصنوعی مجتهد بخاطر قدرت استخراج و استنباط حکم شرعی است. لهذا هوش مصنوعی این شرط را بنحو اتم و اکمل داراست.

اعلمیت:

گفته شده که اعلامیت برای مرجع تقلید، از سه راه قابل اثبات است: «یقین شخص مقلد»، «شیوع و شهرت یقین آور» و «گواهی دو عادل آگاه و خبره (در صورتی که گواهی دو عادل دیگر با آن معارض نباشد)». به نظر می رسد که به زودی، بسیار بدیهی خواهد شد که هوش مصنوعی، جایگاه اعلامیت فوق العاده ای نسبت به دیگر مراجع تقلید انسانی، خواهد داشت.

دیگر شروط اختلافی مجتهد از جمله طهارت مولد (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۶۸) که بعضی بر این امر اجماع دارند. حافظه (محقق حلی، ۱۳۶۲، ص ۳۳۳/ همو، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۴۳۵)، کتابت (همو، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۵۹)، بینایی (همو، ۱۳۶۲، ص ۳۳۳)، شنوایی و گویایی (علامه حلی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۶۹۷) و حریت (محقق حلی، ۱۳۶۲، ص ۳۳۳) در هوش مصنوعی محدود به نحو اکمل این شروط محقق است. صفات اختلافی همگی با استفاده از قابلیت های هوش مصنوعی امکان تحقق دارند. برای مثال حافظه ماشین بسیار قویتر از حافظه انسان عمل می کند و از هرگونه نسیان و خطا به دور است یا بینایی ماشین با تحلیل و بررسی تصاویر با کمک دوربین ها، درک قابل قبولی از بینایی را ارائه می دهد. همچنین زیر شاخه زبان های طبیعی به تعامل کامپیوتر و تحلیل زبان گفتاری یا نوشتاری و تعامل با انسان در این حوزه می پردازد. باتوجه به ادله مذکور و نیز با تمسک به استفتائ اخذ شده از برخی فقهای عظام پیرامون حکم تکلیفی به کارگرفتن هوش مصنوعی، معتقدند هوش مصنوعی هنوز به آن کمالی که مد نظر است نرسیده است، ولی اگر برسد باید دید که آیا مردم تصمیم گیری در سمت های بالایی چون ریاست جمهوری و دیگر امور مهم را به آن واگذار می کنند یا خیر؟ (استفتاء از حضرت آیت الله علوی بروجردی) می توان بیان داشت که هوش مصنوعی پیشرفته، فقیه مستقل، محسوب می شود و می توان از آن به عنوان فقیه مستقل استفاده کرد).

باتوجه به پیشرفت روز افزون هوش مصنوعی و قابلیت های قابل اعتنای آن و نیاز روز افزون بشر به مجتهد به روز و آگاه به زمانه و مسایل جدید، حکم جواز به کارگیری هوش مصنوعی عمومی به عنوان فقیه با استاد به آیات، روایات، شروط اجتهاد معین شده در فقه امامیه و عقل، نزدیک به صواب می باشد. هر چند که هنوز هوش مصنوعی در عالم واقع تحقق نیافته است.

۱ آیات و روایات:

آیه ۵۷ سوره انعام: «ان الحكم الا لله -حکم فقط از آن خداست». باید گفت اگر امری به التزام به عدالت و اجتناب از ظلم می کند، این امر حق خواهد بود، برای اینکه موافق با نظام عام جهانی است؛ چراکه نظام عالم هم، هر چیزی را که به سعادت و خیر خود هدایت می کند بر آدمیان واجب کرده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۱۶۹)، لذا در صورتی که اجتهاد هوش مصنوعی مطابق خواسته شارع امر به حق نماید، اطاعت از آن می تواند صحیح باشد. حضرت علی علیه السلام می فرمایند: «... پس برای قضاوت و داوری بین مردم بهترین کسانی را انتخاب کن که انبوه کارها بر او سخت نیاید و از عهده انجام آنها برآید؛ طرفین متخاصم در ستیزه و لجاج رأی خود را بر او تحمیل نکنند؛ بر اشتباه خود اصرار نرزد و جانب حق را بگیرد؛ طمعکار نباشد؛ در قضاوت به اطلاعات سطحی اکتفا ننماید؛

در موارد شبهه تا کشف حقیقت درنگ و تأمل نماید؛ در صدور احکام متکی به دلائل قطعی باشد؛ کمتر از همه از مراجعه دادخواهان به تنگ آید؛ در کشف حقایق صبور باشد؛ پس از روشن شدن موضوع، حکم قاطع صادر نماید؛ تملق و چاپلوسی و حيله و خدعه او را به هر سو نکشاند؛ و البته این چنین کسانی کم یابند» (فیض الإسلام، ۱۳۶۵، ص ۱۰۱). صفات مذکور در هوش مصنوعی قطعاً وجود خواهد داشت. هوش مصنوعی سریعتر، دقیق تر، جامع تر، بدون خطا و نسیان تر و عادلانه تر از مجتهد انسانی می باشند. علاوه بر این، وجود یک مجتهد متمرکز و ثابت میتواند راه حل منطقی برای حل اختلافات در آراء باشد؛ بنابراین به کارگیری هوش مصنوعی به عنوان مجتهد به اهداف مد نظر حضرت علی علیه السلام چه بسا نزدیکتر می باشد.

عمومات و اطلاعات وارده در آیات و روایات دلالت بر آن دارد که هر شخصی می تواند متصدی امر اجتهاد گردد، مگر در مواردی که استثناء شده باشد. می توان به آن اطلاعات و عمومات استناد کرد و آنها را دلیل بر جعل منصب اجتهاد برای هر شخص و چیزی که قائم مقام شخص (هوش مصنوعی) باشد دانست؛ بنابراین قوام مجتهد متوقف بر نفس نمی باشد از جمله روایت ابی خدیجه (عاملی حر، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۱۳۹) و نیز مقبوله ابن حنظله (همان، ج ۲۷، ص ۱۳) است که در آن کلمه (من) اسم موصول استعمال شده است. من بیشتر شامل عاقل ذکور و اناث در مواردی شامل غیر عاقل میشود هرگاه از غیر عاقل امری واقع شود که از عقلاء صادر می شود (عباس حسن، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۹۰) و شامل هر چیزی که قائم مقام شخص باشد نیز می شود. همچنین آیاتی که دلالت دارند بر این که حکم باید بما انزل الله باشد، مانند آیه شریفه ۴۹ سوره عنکبوت «و ان احکم بینهم بما انزل» وجوب حکم بما انزل اختصاصی به آن حضرت ندارد.

۲ اصل اباحه:

مفاد اصل اباحه آن است که هرگاه نسبت به حرمت و حلیت چیزی تردید وجود داشته باشد، چنانچه با فحص و بررسی دلیلی بر حرمت آن یافت نشد حکم به حلیت آن داده می شود (یزدی، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۴)؛ بنابراین هرگاه در حلال یا حرام بودن چیزی تردید شود، اصل اباحه جاری می گردد و حکم به عدم حرمت داده می شود. اصل در اشیاء قبل از ورود شرح، اباحه است. زیرا هیچ گونه دلیلی (اعم از علم یا علمی) دلالت ندارد که این عمل ضرر دنیوی دارد. و برای اثبات ضرر اخروی نیز باید دلیل شرعی اقامه گردد، درحالیکه فرض بر این است که دلیل شرعی موجود نیست، زیرا اگر در واقع عقابی در کار بود، لازم بود خداوند بیان می فرمود. نتیجه این که هم ضرر دنیوی و هم ضرر اخروی

منتفی است. در نتیجه اصل اباحه حاکم است. به کارگیری هوش مصنوعی ی به عنوان فقیه از احکام تکلیفی است و اگر در آن شک راه یابد، به اصله الاباحه استناد می شود. از آن جا که دلیل قطعی بر حرمت و عدم جواز آن موجود نیست با استناد به اصل اباحه حکم به جواز آن داده می شود.

۳. طریقت شروط:

اصل اولی بر طریقت داشتن شروط و عدم اعمال تعبد در شروط می باشد، زیرا تعبد نیازمند دلیل است و دلیلی در دسترس نمی باشد. پس اگر شارع مقدس شرائطی را برای فقیه لحاظ می نماید درصدد بیان است. بنابراین اگر هوش مصنوعی، به حدی از ارتقاء تکنولوژی دست یابد که بتواند در جایگاه انسانی و حتی فراتر از آن قرار گیرد به طوری که بر حسب آموزه های اسلامی، استخراج، استنباط و تشریع احکام نماید، قرار گرفتن آن در جایگاه مجتهد جایز خواهد بود و منع شرعی نخواهد داشت.

نتیجه گیری:

نقش استقلال عقل در پویایی فقه (کشف): در کنار کتاب، سنت و اجماع، به عنوان دلیل حکم شرعی قرار گرفته، به کشف قوانین می پردازد، اما نه کاشفی که مطلقاً منفعل باشد، بلکه به تقنین و تأسیس قوانین جدید مرتبط با بخش ثابت تعالیم دین می پردازد. از این رو، حوزه کاربرد آن تنها عمل کشف نیست، بلکه عقل به عنوان حاکم نیز مطرح است. واز اینجا قاعده معروف "ملازمه" نزد اصولیین پدید آمده است: "کلّ ما حکم به العقل حکم به الشرع و کلّ ما حکم به الشرع حکم به العقل" (نایینی، 3/ص 57؛ انصاری، ص 238؛ بجنوردی، منتهی الاصول/2، ص 65). یعنی هر جا عقل، یک مصلحت یا مفسده قطعی را کشف کند، از راه استدلال از علت به معلول حکم می کنیم که شرع نیز در اینجا حکمی دائر بر استیفای آن مصلحت و یا دفع آن مفسده دارد، هر چند از طریق نقل، آن حکم به ما نرسیده باشد. همچنین هر جا شرع حکم بدهد، ما از راه استدلال از معلول به علت، کشف می کنیم که مصلحت و مفسده ای در کار است، هر چند عقل ما فعلاً از وجود آن آگاه نیست. بنابراین، بپذیرش این قاعده، عقل در استنباط احکام شرع کاربرد استقلالی داشته، به عنوان یک منبع مطرح می شود، اما نه به عنوان اصالت عقل در برابر وحی، بلکه به معنای ادراک و کشف، در موارد فقدان کتاب و سنت. مفهوم آن این است که عقل، دلیل اثبات است (عمیدزنجانی/2، ص 222). از این رو، حکم شرعی قرار می گیرد، نه مأخذ و دلیل ثبوت حکم بعد از شناخت قطعی نسبت

به مصالح و مفاسد، فقیه می تواند با استفاده از این عنصر به توسعه یا تضییق و یا تأسیس احکامی جدید برمحور آن مبانی پردازد، و توان قابل توجهی به سیستم قانون گذاری و حقوقی اسلام در جهت رشد و اعتلای هر چه بیشتر آن اعطا کند.

از آن جا که دین اسلام، دینی است جامع و کامل و برای تمامی مسائل مستحدثه حکم الهی قابل تخریج و استنباط دارد؛ بنابراین شایسته است که فقیهان در این زمینه ورود نمایند و حکم الهی را پیرامون مسأله ی نوظهور هوش مصنوعی که در آینده ای نه چندان دور کارکردی مشابه انسان یا برتر از انسان خواهد داشت، را تبیین نمایند تا در مواجهه با این موضوع مستحدثه تصمیم مشروع را اتخاذ نمایند.

طبق آراء چندی از فقهاء معاصر امامیه به کارگیری هوش مصنوعی محدود به عنوان قاضی، جایز نمی باشد و بعضی به کارگیری آن را نیازمند به حکم حاکم شرع دانسته اند. پیرامون حکم تکلیفی به کار گرفتن هوش مصنوعی به عنوان مجتهد، نگارنده بر این عقیده است که اگر هوش مصنوعی صرفاً در تطبیق مفاهیم و احکام بر مصادیق آن باشد و مصون از خطا و اشتباه باشد بعید نیست که جایز باشد به عنوان مجتهد و فقیه جایگزین شود. هر چند که برای به کارگیری آن حکم حاکم شرع لازم است. با استناد به آیات، روایات و شرایط مجتهد؛ جواز استفاده از هوش مصنوعی بعنوان مجتهد از اتقان بیشتری برخوردار می باشد. از آنجایی که فتوای مجتهد مطلق، بر دیگران حجت است و مردم می توانند در تقلید از احکام شرعی به او رجوع نمایند به نظر می رسد که اگر الزامی بر انسان بودن مرجع تقلید نداشته باشیم، با توجه به مقدماتی که گذشت، هوش مصنوعی می تواند به مقام مرجعیت دینی نائل آید و آینده جهان را متأثر از فتوای شرعی خود قرار دهد.

منابع:

1. قرآن کریم
2. نهج البلاغه
3. آقاجانی، مریم، (1389). هوش مصنوعی از مقدماتی تا پیشرفته، ج ۱، تهران: نسل روشن.
4. تافلر، الوین، (1368)، موج سوم، ترجمه شهین دخت خوارزمی، تهران، نشر نو.
5. الآمدی، علی بن محمد، (1402)، الإحکام فی اصول الأحکام، ج 4، المکتب الاسلامی .

6. الشوکانی الیمنی ، محمد بن علی بن محمد بن عبد الله، (۱۴۱۹هـ) ارشاد الفحول الی تحقیق علم الاصول، دار الکتب العربی.
7. (مظفر، محمدرضا، جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه قم ۱۴۲۳ق). اصول الفقه، قم: موسسه النشر الاسلامی،
8. انوار الاصول، همان، ج 3، ص 599
9. بحار الانوار، مجلسی، ج ۶۸ ص ۳۰۷
10. تحف العقول، حسن بن شعبه حرانی، ص ۳۵۶
11. ترجمه تفسیر المیزان، طباطبایی، محمد حسین، (1374). تفسیر قرآن به قرآن؛ دفتر انتشارات اسلامی؛ قم: وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم؛ ج 7، چاپ پنجم
12. فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی، (۱۳۶۵)؛ ترجمه و شرح نهج البلاغه؛ تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه (تالیفات فیض الاسلام)
13. الخویی، سید ابوالقاسم، ( ). التنقیح فی شرح العروة الوثقی به قلم: غروی تبریزی، میرزا علی، ج 1،
14. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم؛ توضیح المسائل مراجع، دفتر انتشارات اسلامی؛ ج 1، مساله 2
15. مکارم شیرازی؛ ناصر (1388)؛ توضیح المسائل؛ قدس؛ مساله 5
16. جعفری، سمیرا (1359)؛ تشخیص سرطان سینه به کمک الگوریتمهای بینایی ماشین (پایان نامه کارشناسی ارشد مهندسی مکاترونیک)؛ تبریز: دانشکده مهندسی فناوریهای نوین دانشگاه تبریز،
17. جناتی ، محمد ابراهیم؛ (تابستان 1372 ادوار اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی؛ مؤسسه کیهان؛ چ 1.
18. حر عاملی ، 18؛
19. داورپناه، محمدرضا (1384)، «ضرورت‌های نوین بازنگری در ذخیره و بازیابی اطلاعات»، کتابداری و اطلاع‌رسانی، ش، 3
20. صدر، سید محمدباقر، دروس فی علم الاصول، ص 54 - 58، حلقه اولی
21. رضوی سالستانی، زهرا؛ بهبود کارایی برنامه های کاربردی پردازش زبان طبیعی با استفاده از (GPU پایان نامه کارشناسی ارشد مهندسی کامپیوتر)؛ گیلان: دانشکده فنی مهندسی دانشگاه گیلان، ۱۳۹۴.
22. سازمند، بهاره؛ (۱۳۹۷). «هوش مصنوعی در جهان (۳): جمهوری خلق چین»، نشریه گزارشهای کارشناسی (مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی)؛ ش، ۱۶۳۸۳،

23. سرآبادانی، علی؛ (1397). هوش مصنوعی و سیستمهای خبره؛ تحقیق امیر سرآبادانی و فهیمه سرآبادانی؛ ج، ۱، مشهد: جالیز،
24. شیخ انصاری، رسائل؛ قم؛ جامعه مدرسین ج 1؛
25. صادقی، محسن و مهدی ناصر؛ «فناوری قراردادهای هوشمند، ابزاری در توسعه تجارت الکترونیکی: بایسته ها و سیاستگذاریها»، رشد فناوری؛ ش، ۶۱، زمستان، ۱۳۹۸،
26. صالح آبادی، رامین؛ تعیین حدود تحقیقات هوش مصنوعی از منظر حق و مصلحت عمومی (پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی)؛ تهران: دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۸.
27. صحیفه امام؛ ج 21؛
28. صدوقی، فرحناز و عباس شیخ طاهری؛ «کاربرد هوش مصنوعی در تصمیم گیریهای پزشکی»، مدیریت اطلاعات سلامت؛ ش، ۳، تابستان، ۱۳۹۰،
29. ظریور، محمود، سیدحسین نسل موسوی و میرسعید حسینی شیروانی؛ «کاربرد هوش مصنوعی در حسابرسی مالیاتی»، دانش حسابرسی؛ ش، ۸۱، زمستان، ۱۳۹۹،
30. عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی؛ الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة؛ تحقیق محمد کلانتر؛ ج، ۱۰، قم: مکتبه الداوری، ۱۴۱۰ق؛ ج، ۳،
31. عبدی، بهنام و مهدی صمیمی؛ «نقش سیستمهای خبره در مدیریت سازمانهای نظامی»، مدیریت نظامی؛ ش، ۴۰، زمستان، ۱۳۸۹،
32. علم الهدی، سیدمرتضی، الذریعة، تحقیق دکتر ابوالقاسم گرجی، انتشارات دانشگاه تهران
33. فرج الهی، محمد؛ توسعه سیستم خبره حقوقی برای حل مسائل ارث در ایران (پایان نامه کارشناسی ارشد)؛ تهران: دانشکده فنی و مهندسی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۴.
34. قیامتیون، محمدحسین؛ تشخیص نفوذ با استفاده از روشهای داده کاوی (پایان نامه کارشناسی ارشد)؛ تهران: دانشکده مهندسی صنایع دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۹۴.
35. الکافی، ثقة الاسلام کلینی ج ۱
36. کفایة الاصول، خراسانی، محمد کاظم، ج 2،
37. لسان العرب، ابن منظور، واژه (جهد)

38. مطلبی کربکندی، حسین؛ تحلیل هوش مصنوعی و کارکردهای آن در مقایسه با تفکر انسانی (پایان نامه کارشناسی ارشد الهیات - فلسفه و کلام اسلامی)؛ قم: دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم، ۱۳۹۲.
39. المفردات، راغب اصفهانی، واژه (جهد)
40. بجنوردی، سید حسن؛ منتهی الاصول؛ مکتبه بصیرتی؛ قم؛ ۲،
41. مهدیزاده، سعید؛ مدلسازی و پیشبینی برخی از پارامترهای مورد استفاده در مدیریت آب و کشاورزی با استفاده از مدل‌های هوش مصنوعی و تلفیق مدل‌های مذکور با روشهای استوکاستیک (رساله دکتری)؛ ارومیه: دانشکده کشاورزی دانشگاه ارومیه، ۱۳۹۶.
42. ابواب صفات قاضی، وسائل الشیعه، جلد 18، باب 10، حدیث 20
43. برزگر، محمدرضا و غلامحسین الهام؛ «مسئولیت کیفری کاربر خودروی خودران در قبال صدمات وارده توسط آن»، پژوهش حقوق کیفری، ش، ۳۰، بهار، ۱۳۹۸.
44. Sourdin, Tania, Judge V Robot? Artificial Intelligence and Judicial Decision-making, UNSW Law Journal, Vol 41, no 4, p1114-1133.
45. (خامنه ای، سید علی / 1374/09/13) -
<https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?id=3962&nt=2&year=1374&tid=2220#47807>